

РОЗДІЛ VI. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.95

ТАКТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТІВ

Бишевец О.В., к.ю.н., асистент

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, Україна
byshevets@ukr.net*

Обґрунтовано доцільність застосування психологічних знань під час проведення такої слідчої (розшукової) дії, як допит; проаналізовано тактико-психологічні засади проведення допиту; визначено, яким чином на його результати впливають комунікативні здібності й навички слідчого; висловлено пропозиції стосовно вдосконалення практики реалізації тактичних прийомів, заснованих на даних психології, під час проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії.

Ключові слова: криміналістична тактика, слідча (розшукова) дія, допит, тактичний прийом, психологічні знання, актуалізація забутого.

ТАКТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОВЕДЕНИЯ ДОПРОСОВ

Бышевец Е.В.

*Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко
ул. Владимирская, 60, г. Киев, Украина
byshevets@ukr.net*

Обоснована целесообразность применения психологических знаний при проведении такого следственного (розыскного) действия, как допрос; проанализированы тактико-психологические основы допроса; определено, каким образом на его результаты влияют коммуникативные способности и навыки следователя; высказаны предложения по совершенствованию практики реализации тактических приемов, основанных на данных психологии, во время проведения указанного следственного (розыскного) действия.

Ключевые слова: криміналістическая тактика, следственное (розыскное) действие, допрос, тактический прием, психологические знания, актуализация забытого.

TACTICAL AND PSYCHOLOGICAL BASIS OF THE INTERROGATION

Bishevets O.V.

*Taras Shevchenko national university of Kyiv, str. Volodimirska, 60, Kyiv, Ukraine
byshevets@ukr.net*

Interrogation is one of the most widespread and complicated means of gathering of necessary proof at the same time. Effectiveness of its conduction depends on investigator's skill to get full and exhaustive information about circumstances of crime. Successfulness of interrogation in criminal proceeding immediately is provided by mastery of investigator to communicate efficiently with interrogated person. Intercourse during interrogation is the process of interaction between investigator and interrogated person, by the use of which the aims and purposes of criminal proceeding are being fulfilled.

Results of intercourse are stipulated by the first impression, produced by investigator on interrogated person. The first impression is being developed by appearance and non-verbal behavior of investigator. Recently the first impression about the investigator or interrogated person are mistaken. In such situation the barrier of intercourse between investigator and interrogated person can appear.

Realization of tactical devices, based on psychological knowledge, in criminal proceeding is determined by special aspects of organization of psychological sphere of a personality, conflict of interests between criminal investigator and parties of a criminal proceeding, necessity to encourage of parties in a criminal proceeding to some special behavior. During the conduction of interrogation the most advisable is to apply such kinds of tactical devices as prevention of disputed situation and actualization of ideal traces.

On the basis of analysis of scientific literature in the sphere of common psychology, criminal process, criminalistics and forensic psychology the author made an attempt in the article to argue the expedience of application of psychological knowledge in the process of conduction of such investigation (search) action as interrogation. The

tactic-psychological principles of its conduction had being analyzed. The author has defined how communicative faculties and practical skills of investigator influence on its results. Above-stated laid down the foundation of the proposals concerning improvement of practice of realization of opportunities of tactic devices, based on psychological knowledge.

Key words: criminalistics tactics, investigative action, interrogation, tactic device, psychological knowledge, actualization of forgotten.

Соціально-економічні перетворення, які відбуваються в Україні, характеризуються як позитивними, так і негативними наслідками. Серед останніх серйозне занепокоєння викликає те, що форми та структура злочинної діяльності постійно вдосконалюються. З огляду на зазначене першочерговим завданням криміналістики як юридичної науки та пріоритетним напрямом наукових досліджень є розробка та впровадження в практику діяльності правоохоронних органів дієвих і сучасних криміналістичних методів і рекомендацій щодо оптимізації розслідування та розкриття злочинів. Водночас успішне вирішення слідчим поставлених завдань потребує не лише бездоганного знання норм права й особливостей їх практичної реалізації, а й вимагає застосування положень інших наук, зокрема психології. А тому дослідження проблем застосування психологічних знань у тактичному забезпеченні окремих слідчих (розшукових) дій відповідає сучасним завданням науки криміналістики та запитам слідчої практики.

Тактико-психологічні засади допиту досліджувалися такими провідними вітчизняними й зарубіжними вченими, як О.Я. Баєв, І.В. Басиста, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, О.М. Васильєв, В.К. Весельський, В.Г. Гончаренко, Г.Г. Доспулов, А.В. Дулов, В.О. Коновалова, М.В. Костицький, І.І. Котюк, Є.Д. Лук'янчиков, О.Р. Ратінов, М.В. Салтевський, М.І. Скригонюк, Ю. Торвальд, Ю.В. Чуфаровський, В.Ю. Шепітько та ін. Безумовно, проведені дослідження є вагомим внеском у розвиток теоретичних засад та удосконалення практики застосування прийомів, заснованих на даних психології, під час проведення допиту, однак в опублікованих працях зосереджувалася увага переважно на загальній характеристиці цих прийомів. Що ж стосується методологічного, процесуального та криміналістичного аспектів їх реалізації, то вони досліджені недостатньо, що зумовлює як теоретичні дискусії щодо можливостей їх застосування, так і труднощі в практиці їх реалізації.

Зважаючи на зазначене, метою статті є визначення особливостей застосування тактичних прийомів, заснованих на даних психології, під час проведення такої слідчої (розшукової) дії, як допит; характеристика їх сутності, завдання; здійснення класифікації цих прийомів.

Найбільш поширеним і водночас складним способом отримання доказів у кримінальному провадженні є допит. Результативність його проведення залежить від уміння слідчого отримати від допитуваного повну й достовірну інформацію про обставини злочину.

Успішність проведення допитів у ході досудового розслідування безпосередньо забезпечується майстерністю слідчого ефективно спілкуватися з допитуваними. Поняття «спілкування» вживається в психологічній літературі в таких різних значеннях:

- обмін думками, почуттями, переживаннями;
- один із різновидів людської діяльності;
- специфічна соціальна форма інформаційного зв'язку;
- взаємодія, стосунки між суб'єктами, які мають діалогічний характер. При цьому поняття «спілкування» розмежовують із поняттям «комунікація», яке тлумачать як передачу інформації, що може мати односторонній характер, у межах взаємодії різних систем (наприклад, «людина – тварина», «людина – машина») [1, с. 400-402].

Спілкування виконує різноманітні функції. Першою з них є *регулятивна*, адже в результаті обміну інформацією відбувається упорядкування спільної діяльності людей. Оскільки участь у спільній діяльності вимагає від кожної людини певних знань, то змістом спілкування є наукові та побутові знання, навички й уміння. Звідси постає друга функція спілкування – *пізнавальна (інформаційна)*. Третьою функцією спілкування є *самовизначення індивіда*, який, отримуючи відомості про зовнішній світ, формує ставлення до оточуючих і до самого себе.

Види спілкування вирізняють за різними критеріями:

- залежно від кількості учасників: міжіндивідне, індивідно-групове, міжгрупове;

- за характером контакту учасників: безпосереднє (відбувається через особистий контакт і сприйняття один одного партнерами зі спілкування) та опосередковане (відбувається через посередників, наприклад між ворогуючими сторонами);
- за змістом: цільове (пов'язане із задоволенням потреби в спілкуванні) та інструментальне (зумовлене виробничою необхідністю в організації індивідуальної чи спільної діяльності);
- залежно від мети: ритуальне (має на меті підтримання зв'язку із соціумом, у зв'язку із чим необхідним є виконання певного ритуалу, наприклад вітання на вулиці зі знайомими й малознайомими людьми), маніпулятивне (має на меті використання партнера зі спілкування для задоволення особистих інтересів), гуманістичне (задовольняє потреби в співпереживанні, взаєморозумінні, співчутті);
- за завданнями: ділове (воно є необхідною передумовою продуктивної діяльності та спрямоване на підвищення її ефективності) і неділове (пов'язане з вирішенням психологічних проблем особистості, наприклад обговоренням того, що з нею відбувається, вирішенням конфліктів, висловленням внутрішнього ставлення до оточуючих);
- за тривалістю: короткочасне та тривале;
- залежно від засобів: вербальне (здійснюється за допомогою мовлення), невербальне (здійснюється за допомогою немовленнєвих засобів: міміки, жестів, сенсорних і тактильних контактів) і проксимальне (здійснюється через особливе розташування людей у просторі стосовно один одного. Наприклад, незнайомі люди спілкуються на відстані 3,5 м. Колеги по роботі спілкуються, перебуваючи на відстані від 1,2 до 3,5 м. У свою чергу співрозмовники, між якими склалися дружні взаємовідносини, спілкуються на відстані 45 см – 1,2 м, а ті, між якими існують близькі стосунки, – на відстані від 0 до 45 см);
- за закінченістю: закінчене й незакінчене [2, с. 35-40].

Спілкування між людьми може відбуватися в різних формах: анонімній (взаємодія між незнайомими чи не пов'язаними особистісними стосунками людьми), функціонально-рольовій (взаємодія відбувається між учасниками, які виконують певні соціальні ролі та поєднані взаємними обов'язками, наприклад лікар – хворий, керівник – підлеглий, вчитель – учень тощо), неформальній (особистісні контакти поза межами офіційних стосунків, наприклад спілкування між друзями).

Результатом спілкування є встановлення відносин певного роду (ділових, дружніх, сімейних тощо) з іншою людиною або людьми, що досягається за допомогою засобів спілкування. Вони у свою чергу поділяються на дві групи: вербальні (мова, мовлення), паравербальні (тембр, темп, артикуляція звуків) і невербальні (жести, міміка, дії, коди, символи, предмети). Вербальні (мовленнєві) засоби спілкування дозволяють висловити свої думки, погляди, почуття за допомогою слів, інтонацій, логічних наголосів. Якщо мова людини нею контролюється, то жести, міміка, пози є напівсвідомим засобом вираження ставлення людини до співрозмовника чи подій, щодо яких вона висловлюється. Зі змісту статті 242 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) постає, що спілкування між слідчим і допитуваним здійснюється переважно за допомогою вербальних засобів. Водночас законодавець у статті 11 КПК України встановлює заборону щодо застосування під час спілкування з допитуваним таких засобів, як погрози та примус.

У зарубіжних країнах особливу увагу під час оцінки показань приділяють змісту таких невербальних засобів спілкування, як жести, міміка, пози, поведінка допитуваного під час давання ним показань із метою з'ясування того, чи повідомляє він правду або вводить слідство й суд в оману. Наприклад, Високий суд Лондона, постановляючи рішення в справі за позовом Б.А. Березовського до Р.А. Абрамовича про стягнення 5,5 млрд дол. США, визнав, що Б.А. Березовський є ненадійним свідком, а його показання не заслуговують на довіру, оскільки подекуди під час допиту він ухилявся від відповідей на поставлені питання, вдаючись при цьому до довгих і таких, що не стосуються справи, промов, а також дистанціювався від попередніх показань, якщо вони не узгоджувалися з його інтересами. Водночас суд визнав Р.А. Абрамовича правдивим і таким, що заслуговує на довіру, свідком, оскільки він акуратно та продумано давав відповіді, які стосувалися саме поставлених йому питань і не виходили за їх межі. Він постійно прагнув упевнитися, що точно та правильно зрозумів суть поставлених йому питань. Також суд звернув увагу на те, що під час виступу в судовому засіданні Б. Березовський часто потирив трибуну та перекладав папери, тим самим прагнучи

відволікти увагу від змісту його відповідей на поставлені питання, а це, на думку суду, може свідчити про недобросовісність його показань [3].

Крім зазначених, до так званих «жестів брехні» належать:

- прикривання обличчя рукою. Якщо ж цей жест використовується під час того, як інший говорить, це свідчить про недовіру до його слів;
- торкання до носа чи біля носа;
- потирання повік, що свідчить про небажання дивитися в очі співрозмовнику;
- почісування чи потирання вух;
- торкання до комірця є характерним для людей, які бояться, що їх брехню буде викрито, у зв'язку із чим переживають неприємні відчуття в області шиї.

Звичайно, перераховані жести є лише орієнтуючими та мають оцінюватися в сукупності з аналізом змісту повідомлених показань, адже жести, міміка, пози дають лише додаткову до вербальної інформацію про психоемоційний стан співрозмовника та відображають його ставлення не до будь-якої, а лише до важливої для нього інформації. Є й такі жести, що не несуть жодного інформаційного навантаження, наприклад заламування пальців, поправлення одягу, притопування ногою.

Спілкування під час проведення допитів є безпосереднім і відбувається у функціонально-рольовій формі. Його зміст і характер перебігу визначаються залежно від процесуального статусу учасників: слідчий – свідок, слідчий – потерпілий, слідчий – підозрюваний. У кожному із зазначених випадків комунікативний процес між двома суб'єктами обумовлюватиметься їх функціональними обов'язками та ставленням до них.

У кримінальному провадженні в цілому й під час допитів зокрема спілкування займає провідне, професійно значуще місце та є інструментом впливу на особистість допитуваного. Воно, як правило, характеризується посиленням самоконтролем, психічною напругою й підвищеним рівнем тривожності в допитуваного. У зв'язку із цим спілкування слідчого з допитуваними має спрямовуватися на створення психологічного клімату, який забезпечить отримання повної та достовірної інформації про обставини злочину. Оптимальним спілкуванням під час проведення допиту є таке, за якого:

- створюється емоційний клімат, що унеможливує введення допитуваним слідчого в оману, перекручування інформації, її приховування;
- запобігається виникнення психологічних бар'єрів;
- забезпечується взаємодія, взаєморозуміння, взаємоприйняття слідчого й допитуваного.

Особливого значення для оптимізації процесу спілкування набуває формування в допитуваного першого враження про слідчого. Феномен першого враження – це одна з важливих проблем психології міжособистісного сприйняття та взаєморозуміння, що почала розроблятися в 50–60 рр. минулого сторіччя. Дослідження структури першого враження про іншу людину свідчать, що особливості зовнішнього вигляду й поведінки людини є індикаторами таких її характеристик, як стать, вік, національна приналежність, емоційні стани й індивідуально-психологічні властивості (тривожність, рішучість, впевненість, екстраверсія/інтроверсія).

Перше враження є узагальненим образом партнера зі спілкування, що знаходить своє вираження в найбільш простих його характеристиках, наприклад «привабливий», «добрий», «охайний» тощо. Існують чотири механізми визначення інформації про людину за її зовнішнім виглядом: аналітичний – коли кожний з елементів зовнішності пов'язується з конкретною психологічною властивістю особистості (наприклад, щільно стиснуті губи – високий рівень вольового розвитку); емоційний – якості особистості приписуються залежно від естетичної привабливості її зовнішності (фізичні недоліки в зовнішньому вигляді незнайомої людини зумовлюють негативне емоційне ставлення до неї); перцептивно-асоціативний – людині приписуються якості іншої, зовні схожої на неї; соціально-асоціативний – людині приписуються якості того соціального типу, до якого вона віднесена на основі сприйняття її зовнішності.

На формування в допитуваного першого враження про слідчого впливає його зовнішній вигляд (сукупність анатомічних, функціональних і соціальних ознак людини) та невербальна поведінка (жести, експресія обличчя, погляд, пози, інтонаційно-ритмічні характеристики голосу, дотику,

які пов'язані з мінливими психічними станами людини, її відношенням до партнера) [4, с. 25; 5, с. 78]. В основі формування першого враження лежать такі закономірності:

- перше враження про незнайому людину залежить від її зовнішнього вигляду;
- почуття прихильності викликають незнайомі особи тієї ж статі та однолітки;
- зовнішність незнайомої людини сприймається залежно від її статі. Жінки справляють позитивне перше враження, якщо в них довге, акуратно зачесане волосся. Чоловіки – якщо в них короткі акуратні стрижки;
- образ людини, який складається на основі першого враження, завжди містить неточності.

Отже, від того, яке перше враження слідчий справить на допитуваного, будуть залежати результати допиту. Під час підготовки до допиту слідчий повинен не тільки ретельно продумувати його план, а й визначати, які психологічні знання треба застосовувати для ефективного проведення допиту. Особливе місце серед засобів оптимізації допитів займають тактичні прийоми, засновані на даних психології.

Під час проведення допитів застосовуються такі види тактичних прийомів, заснованих на даних психології, як прийоми подолання конфліктних ситуацій та актуалізації ідеальних слідів злочину. Термін «конфлікт» походить від латинського «conflictus», що в перекладі означає зіткнення. У психології під конфліктом розуміють:

- суперечність, яку важко розв'язати та яка пов'язана з гострими емоційними переживаннями [6, с. 28-29];
- зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок чи поглядів суб'єктів взаємодії [7, с. 16];
- відносини між суб'єктами соціальної взаємодії, які характеризуються їхнім протиборством на основі протилежно спрямованих мотивів чи суджень [8, с. 5].

Виділяють дві фази розвитку конфліктів: конструктивну та деструктивну [9, с. 225]. Для конструктивної фази характерною є невдоволеність собою, опонентом, бесідою, спільною діяльністю. Вона може проявлятися в підвищеному емоційному тоні розмови, ігноруванні реакції партнера, докорах або ж в ухиленні від розмови, припиненні спільної діяльності, раптовому дистанціюванні від співрозмовника, відведенні погляду тощо. При цьому учасники спілкування контролюють себе та не порушують ustalених правил. Деструктивна фаза конфлікту розпочинається тоді, коли негативні емоції від невдоволеності один одним, способами вирішити проблеми, результатами спільної діяльності перевищують критичну межу.

Конфлікти, що виникають у сфері правовідносин, називають юридичними конфліктами, під якими розуміють протистояння суб'єктів правовідносин у зв'язку з реалізацією їхніх прав і законних інтересів або порушенням останніх.

Під час проведення допитів конфлікти – це явище звичне, оскільки інтересам слідчого протистоять інтереси допитуваних, які приховують або перекручують інформацію, не бажаючи повідомляти правду про обставини злочину.

Прийоми подолання конфліктів, які виникають під час допитів, можна об'єднати в три групи:

- ті, що спрямовані на подолання відмови давати показання. До них належать такі: роз'яснення несприятливих наслідків відмови від дачі показань, встановлення мотивів відмови від дачі показань і їх усунення, використання протиріч у показаннях учасників кримінального провадження, раптове пред'явлення доказів;
- ті, застосування яких спрямоване на зниження рівня емоційної напруги під час допиту. До цієї групи тактичних прийомів належать такі: звернення до позитивних якостей особистості допитуваного, спонукання до щирого каяття й роз'яснення його наслідків як обставини, що пом'якшує покарання;
- ті, що націлені на викриття брехні в показаннях: створення в допитуваного перебільшеного уявлення про обізнаність слідчого про обставини злочину, непрямий допит, словесна розвідка.

Прийоми актуалізації ідеальних слідів злочину часто плутають з асоціаціями [10, с. 128-129; 11, с. 189]. Однак асоціації не можуть розглядатися як тактичні прийоми, оскільки вони є результатом ефективного застосування останніх. Такий висновок логічно постає з аналізу змісту поняття асоціації. Асоціація (лат. *associo* – з'єдную, зв'язую) – поняття, що виникає під час згадування іншого. Асоціація в психології – суб'єктивний образ об'єктивного зв'язку між предметами та явищами, фізіологічною основою якого є тимчасовий нервовий зв'язок [12, с. 43]. Таким чином, тактичні прийоми можуть застосовуватися лише з метою збудження асоціацій, а не як асоціації самі по собі.

Тактичні прийоми актуалізації ідеальних слідів злочину поділяють на такі, що спрямовані на пошук в пам'яті людини забутого; виявлення й виправлення добросовісної помилки в показаннях; викриття неправдивих показань.

До прийомів пошуків в пам'яті забутого належать такі: прийоми суміжності, схожості, контрастності, дизасоціації, тобто роз'єднання зв'язків, що утворилися під час сприйняття, перифрази, пред'явлення шкали кольорів, малюнків, моделей тощо, пропозиція намалювати те, що спостерігав свідок, постановка запитань, що вимагають відповіді з використанням одиниць часу (година, день, тиждень, місяць).

Прийомами, націленими на виявлення й виправлення добросовісної помилки в показаннях, вважають формулювання запитань у хронологічній, логічній послідовності; допит про яку-небудь обставину в різній хронологічній послідовності; зіставлення показань із точно встановленими доказами; постановка нагадуючих, доповнюючих, деталізуючих, уточнюючих запитань; пред'явлення речових і письмових доказів; допит на місці події; оголошення показань інших осіб; створення нормальної обстановки, що не відволікає увагу допитуваного; пред'явлення допитуваному різних об'єктів.

Викриття брехні в показаннях забезпечується шляхом застосування тактичних прийомів постановки деталізуючих запитань щодо перебування допитуваного у вказаному місці й контрольних запитань щодо фактів, точно встановлених у кримінальному провадженні; оголошення фрагментів показань осіб, на яких посилався підозрюваний; оголошення показань осіб, які спростовують заяву підозрюваного про алібі; пред'явлення доказів, які підтверджують перебування допитуваного в місці вчинення злочину; оголошення висновку експерта, результатів окремих слідчих (розшукових) дій, які свідчать про можливість перебування допитуваного на місці злочину.

Викладене вище дає підстави для таких висновків:

- 1) спілкування під час допиту – це процес взаємодії слідчого з допитуваним, під час якого за допомогою методів і прийомів, що забезпечують реалізацію завдань кримінального провадження та організують і спрямовують соціально-психологічну взаємодію слідчого й допитуваного, здійснюється отримання інформації про обставини злочину;
- 2) результати спілкування під час допиту залежать від першого враження про слідчого, яке формується в допитуваного під впливом зовнішнього вигляду й невербальної поведінки слідчого;
- 3) під час проведення допитів доцільно застосовувати такі види тактичних прийомів, заснованих на даних психології, як прийоми подолання конфліктних ситуацій та актуалізації ідеальних слідів злочину.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна психологія : підручник / [О.В. Скрипченко, Л.В. Волинська, З.В. Огороднійчук та ін.]. – К. : Каравела, 2009. – 464 с.
2. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009. – 576 с.
3. Почему Березовский проиграл Абрамовичу? Полный текст решения суда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.forbes.ru/sobytiya/lyudi/110580-pochemu-berezovskii-proigral-abramovichu-polnyi-tekst-resheniya-londonskogo-su>.
4. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком / А.А. Бодалев. – М. : Изд-во Московского университета, 1982. – 200 с.

5. Лабунская В.А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход) / В.А. Лабунская. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1986. – 135 с.
6. Психологический словарь / под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова. – М. : Педагогика, 1983. – 448 с.
7. Психологический словарь / под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
8. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии : учеб. пособие [для вузов] / С.М. Емельянов. – М. : Издательский дом «Питер», 2013. – 400 с.
9. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009. – 576 с.
10. Васильев А.Н. Следственная тактика / А.Н. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – 197 с.
11. Салтевський В.М. Криміналістика : підручник у 2-х частинах / В.М. Салтевський. – Х. : Консум, 2001. – Ч. 2. – 528 с.
12. Большая психологическая энциклопедия : самое полное соврем. изд. : более 5000 психол. терминов и понятий / А.Б. Альмуханова и др. – М. : Эксмо, 2007. – 542 с.

REFERENCES

1. Skrypchenko, O.V., Volynska, L.V., Ohorodniychuk, Z.V. et al. (2009), *Zahalna psyholohiya : pidruchnyk* [General psychology : Textbook], Karavela, Kyiv, Ukraine.
2. Ilin, E.P. (2009), *Psikhoholiya obshcheniya i mezhlichnostnykh otnosheniy* [Psychology of communication and interpersonal relations], Piter, Saint Petersburg, Russia.
3. “Why has Berezovsky lost to Abramovich? The full text of the court decision”, available at : <http://www.forbes.ru/sobytiya/lyudi/110580-pochemu-berezovskii-proigral-abramovichu-polnyi-tekst-resheniya-londonskogo-su>.
4. Bodalev, A.A. (1982), *Vospriyatie i ponimanie cheloveka chelovekom* [Perception and understanding of the human by human], Izd-vo Moscow university, Moscow, Russia.
5. Labunskaya, V.A. (1986), *Neverbalnoe povedenie (sotsialno-pertseptivnyy podkhod)* [Non-verbal behaviour (social perceptive approach)], Izd-vo Rostov university, Rostov-na-Donu, Russia.
6. Davydov, V.V., Zaporozhets, A.V., Lomov, B.F. (editors) (1983), *Psikhologicheskii slovar* [Psychological dictionary], Pedahohika, Moscow, Russia.
7. Petrovskiy, A.V., Yaroshevskiy, M.G. (editors) (1990), *Psikhologicheskii slovar* [Psychological dictionary], Politizdat, Moscow, Russia.
8. Emelyanov, S.M. (2013), *Praktikum po konfliktologii : ucheb. posobie dlya vuzov* [Workshop on conflictology : teaching aid for universities], Izdatelskiy dom «Piter», Moscow, Russia.
9. Ilin, E.P. (2009), *Psikhologiya obshcheniya i mezhlichnostnykh otnosheniy* [Psychology of communication and interpersonal relations], Piter, Saint Petersburg, Russia.
10. Vasilev, A.N. (1976), *Sledstvennaya taktika* [Investigation tactics], Yuridicheskaya literatura, Moscow, Russia.
11. Saltevskiy, V.M. (2001), *Kryminalistika : pidruchnyk u 2-kh chastynakh* [Criminialistics : textvook in 2 vol.], Konsum, part 2, Kharkiv, Ukraine.
12. Almukhanova, A.B. et al. (2007), *Bolshaya psikhologicheskaya entsiklopediya : samoe polnoe sovrem. izd. : bolee 5000 psikhol. terminov i ponyatyy* [Great psychological encyclopedia : the most complete modern edition : more than 5,000 psychological terms and concepts], Eksmo, Moscow, Russia.